

‘आई, व्यवस्थापनशास्त्राच्या कोणत्याही शाळेत जात नाही, तरी सर्वांची गुरु असते!’

‘आई, व्यवस्थापनशास्त्राच्या कोणत्याही शाळेत जात नाही, तरी सर्वांची गुरु असते!’

प्रसंग - व्यवस्थापनशास्त्र इमारत उद्घाटन सोहळा

दि. ११-०८-२००१, स्थळ - उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

व्यवस्थापनशास्त्र हा आजचा महत्वाचा विषय. श्री. सुरेश जैन जळगावचे आमदार. त्यांनी याच विषयाचे शिक्षण देणाऱ्या एका महाविद्यालयास स्वतःच्या आईचे नाव दिले. तिथे आईचेच नाव का?, आई व्यवस्थापनशास्त्रातील आद्यगुरु कशी? काम म्हणजे काय? ‘कामाची मालकी’ ही संकल्पना म्हणजे काय? तरुणांनी नोकरी मागणाऱ्यांऐवजी नोकरी देणारे होणे कसे आवश्यक आहे, याविषयी मातृभक्त श्री. भवरलाल जैन येथे विचारमंथन करतात.

आदरणीय मोठी बाई / आई, मा. कुलगुरु, सुरेशदादा, उपस्थित भगिनी आणि बंधून्नी,

बहुतेकांना मागे उभे रहावे लागले याबद्दल खूप खंत वाटते आहे. मात्र आनंद या गोष्टीचा आहे की, विद्यार्थी येथे काही शांततेने, उत्साहाने आणि हिरिरीने उपस्थित आहेत. जे आपल्याकडे पाहुणे म्हणून आलेले आहेत, त्यांच्या आदरार्थ त्यांना उभे राहण्याची गैरसोय पत्करावी लागते आहे. त्यांनी ती पत्करली याबद्दल आधी त्यांचे अभिनंदन करतो.

मित्रहो, आजचा हा प्रसंग अगदी आनंदाचा असा प्रसंग आहे. बऱ्याच लोकांना हे अजून माहितीच नाही की, भवरलाल जैन आणि सुरेशदादा जैन यांचे संबंध हे राजकारणाआधीचे आणि त्याही पत्नीकडचे आहेत आणि त्यांचा कोणताही व्यावसायिक संबंध नाही आणि कधीही नव्हता. आपल्या सगळ्यांना एवढेच माहिती आहे की, सर्वसाधारण उद्योग, व्यवसाय करणाऱ्यांना राजकारण्यांशी संबंध ठेवावे लागतात, म्हणूनच कदाचित भवरलाल जैनचे संबंध त्याच पद्धतीने सुरेशदादाशी असतील असा गैरसमज आपला असेल, पण आज व्यासपीठावर आई बसल्या आहेत. सुरेशदादाचे वडील हयात असताना मी त्यांच्याकडे नेहमी जात होतो आणि त्यांनी माझ्यावर सुरेशदादाइतकेच प्रेम केले. अजूनही कित्येक प्रसंग मला आठवतात की, आम्ही दोघे जण भिकमचंदसाहेब आणि मी जमिनीवर पाट टाकून त्यांच्यावर बसत असू आणि आई आम्हाला जेवण वाढत असे. ते प्रसंग आज आठवले की, मन भरून येते.

‘आई, व्यवस्थापनशास्त्राच्या कोणत्याही शाळेत जात नाही, तरी सर्वांची गुरु असते!’

दान देणे किमानपक्षी सुरेशदादासाठी तरी मुश्किल असे नाही. पैसे असताना दान देणारे बरेच असतात. परंतु पैसे नसतानाही दान देणाऱ्यांपैकी सुरेशदादा एक आहेत. कर्ज काढून दान देणाऱ्यांपैकी सुरेशदादा एक आहेत. आपण दादांबद्दल पुष्कळ जाणून आहात. एक लहानसे उदाहरण मी आपल्यासमोर ठेवू इच्छितो, ते म्हणजे दान कोणते? कुणाला द्यावे? आपला विरोधक असेल तर त्याला समजूतदारपणाचे दान आपण दिले पाहिजे. आपला शत्रू असेल तर त्याला क्षमेचे दान दिले पाहिजे. आपला मित्र असेल तर संकटकाळी सुद्धा त्याच्या खांद्याला खांदा लावून उभे राहण्याचे दान त्याला दिले पाहिजे. मुलाबाळांना आदर्श वागणुकीचे दान द्यायला पाहिजे. वडील असतील तर त्यांना काय दान देणार? वडिलांना ही एक दान देण्यासारखे आहे. त्यांच्या मताशी आपले मत जुळत नसतानाही आदरापोटी त्यांना संमती देणे हे वडिलांना देण्यासारखे दान आहे. हे सगळे ठीक आहे. पण आईला दान काय देणार? जिने जन्मच दिला अशा आईला काय दान देणार?

काही ऋण असे असते जे फेडता येत नाही, सुतराम फेडता येत नाही. ‘स्वामी तिन्ही जगाचा, आईविना भिकारी’ या मागे भावना आहे की, मातृऋण हे फेडण्यासारखे नाही. मग दानाचे आपण काय बोलता? परंतु मी असे म्हणतो आहे की, आईलासुद्धा एक दान देण्यासारखे आहे. मुलाची म्हणजे आपली वागणूक अशी असावी, ज्यामुळे आईचे हृदय भरून येईल. अशी कोणतीही वागणूक असली, अशी कोणतीही कृती असेल तर ते आईला दान देण्यासारखे आहे.

मित्रांनो, आत्तापर्यंत आपण समाजाच्या विभिन्न अशा घटकांकडे पाहिले. मित्र, शत्रू, विरोधक, आई आणि वडील. परंतु समाजाला दान कसे द्यायचे? समाजाला जर दान द्यायचे असेल तर कसे द्यायचे आणि कोणते द्यायचे? तर त्याचे उत्तर आहे की, समाजाला शिक्षणाचे दान द्यायचे. समाजाला शिक्षणाचे दान देणे सर्वश्रेष्ठ दान आहे. एका विचारवंताचे एक वाक्य आपल्या सगळ्यांना आठवत असेल – पोट भरायचे असेल तर धान्य पेरा, पुढच्या पिढीची फिकीर करायची असेल, तर फळ झाडे लावा आणि पिढ्यान्पिढ्यांची फिकीर करायची असेल तर शिक्षण द्या – असा हा विचार त्यांनी मांडला आहे, त्यामागची भूमिका हीच आहे.

आजच्या या प्रसंगात माझ्या धारणेनुसार दादांनी तीन गोष्टींचे औचित्य येथे साधले आहे. दादा काम करतात आणि त्याबद्दल विचार करायचे काम माझ्यावर सोपवून जातात. म्हणून त्यांनी काम केले आहे त्याचे औचित्य काय आहे? तीन प्रकारांनी त्यांनी ते कसे

‘आई, व्यवस्थापनशास्त्राच्या कोणत्याही शाळेत जात नाही, तरी सर्वांची गुरु असते!’

साधले आहे? या बाबींचे विश्लेषण मी आपल्यासमोर मांडतो.

पहिली गोष्ट या व्यवस्थापनशास्त्राच्या इमारतीला आईचे नाव का दिले? आईचे नाव एवढ्यासाठी दिले की, माझ्या मताप्रमाणे, माझ्या धारणेप्रमाणे आई ही व्यवस्थापनशास्त्राची खऱ्या अर्थाने पीएच्.डी. आहे. जर आपल्याला डोळे असतील तर लहानपणापासून ज्या पद्धतीने आई आपल्याला सांभाळते त्याचा आपण अभ्यास केला तर व्यवस्थापनशास्त्राचा तो उत्तम नमुना आहे, हे आपल्याला जाणवेल. व्यवस्थापनशास्त्राची विशारद जर कुणी असेल तर ती आईच आहे! दुसरे औचित्य असे की, जर व्यवस्थापनशास्त्राला आपण अनन्यसाधारण महत्त्व देणार असू, तर मग त्याला आईचे नाव देणे अत्यंत आवश्यक आहे. आधीच सांगितल्याप्रमाणे समाजाला जर सर्वश्रेष्ठ दान द्यायचे असेल तर ते शिक्षणाचे दिले पाहिजे, हे तेवढेच खरे आहे. अशा प्रकारे तिसरे औचित्य ते दादांनी व्यवस्थापनशास्त्राचे शिक्षण देणाऱ्या या इमारतीत साधले.

मित्रांनो, ‘आई’ या शब्दाबद्दल जेवढे बोलावे तेवढे कमी ठरणार आहे. आईचे डोळे आधीच भरून आले आहेत. माझेही भरून येत आहेत. जास्त बोलून आपलेही डोळे भरून यावे अशी माझी इच्छा नाही. आजचा तो प्रसंग नाही. मी एवढेच सांगेन की, आईच्या डोळ्यांमध्ये-मला वाटते वि.स. खांडेकरांचे वाक्य आहे किंवा विचार आहेत:- ‘आईच्या डोळ्यांमध्ये जर रागाचा समुद्र खवळलेला आपल्याला दिसत असेल, तर त्यामागे वात्सल्याचा मेरु उभा आहे’ हे लक्षात घ्या.

आईचे एवढे महत्त्व का हो? आई एक संस्था आहे, आई जननी आहे, अनेक संस्थांना जन्म देणारी ती संस्था आहे आणि त्यामुळे तिचे महत्त्व तेवढे आहे. सर्वसाधारणपणे आई आयुष्यामध्ये तीन पिढ्या सांभाळत असते, शिकवीत असते, संस्कारित करीत असते. तीन पिढ्या कशा? मित्रहो, तिची स्वतःची पिढी, तिची मुले आणि नंतर मुलांची मुले हीसुद्धा तिला बघायची असतात. ते मात्र स्वतःच्या उदाहरणाने. हे सगळे आईला करायला कोणत्या व्यवस्थापनशास्त्राच्या शाळेत जायची गरज नसते आणि ती जातही नाही.

नामदेवराव येथे बसले आहेत. त्यांची आई कधी शाळेची पायरी चढली नाही. मी येथे आपणासमोर उभा आहे. माझ्या जन्मदात्या आईला कधीच बेरीज, वजाबाकी, आकडेमोड कळली नाही. ती अशिक्षित होती, तिला वाचता लिहिता येत नव्हते. ही माझी मोठी आई येथे बसली आहे. ती फार शिकलेली नाही, परंतु हे सगळे त्या कसे व्यवस्थित घडवून आणतात? एका चिंतकाने म्हटले आहे की, माणूस त्याचे सर्वोत्तम गुण आईकडून ग्रहण

‘आई, व्यवस्थापनशास्त्राच्या कोणत्याही शाळेत जात नाही, तरी सर्वांची गुरु असते!’

करतो. मी त्या विचाराबद्दल अजूनही साशंक आहे. परंतु प्रत्येक नियमाला अपवाद असतोच, या चिंतकाचा हा विचार सत्य असला पाहिजे, असे गृहीत धरून आपण पुढे जाण्यास हरकत नसावी.

सगळ्या चांगल्या गोष्टी माणूस आईकडून ग्रहण करीत असतो. त्या ग्राह्य धरून आपण पुढे चालत असतो. ही आई न शिकता कसे शिकविते, यातच तिची व्यवस्थापन कुशलता आहे. प्रत्येक गोष्ट ती स्वतःच्या उदाहरणाने आपल्यासमोर ठेवत असते. मग, तिचा राग असू दे, प्रेमाचा हात असू दे, काहीही असू दे. त्या प्रत्येक कृतिमध्ये ती तुम्हाला काहीतरी शिकवीत असते. व्यासपीठावर विराजमान या आईने या भूमिका फार सक्षमपणे आतापर्यंत पार पाडल्या आहेत.

सुरेशदादांचे वडील सुरेशदादांपेक्षा जास्त जहाल होते; तापट स्वभावाचे होते. तापट स्वभावाच्या आणि कामाच्या मागे वेडा झालेल्या, शून्यातून सृष्टी निर्माण करण्यास निघालेल्या माणसाची पत्नी होणे सोपे नाही; ती एक तपश्चर्या आहे आणि ती तपश्चर्या या आईने आयुष्यभर केली. त्यांचे प्रत्येक गोष्टीत एकमत होते असे नाही आणि प्रत्येक वेळेला या आईने त्यांच्या मताला दुजोरा दिला असेही नाही. परंतु स्वतःची मते त्यांच्यावर बिंबवण्यासाठी जी काही व्यवस्थापनशास्त्राची तत्त्वे आहेत, ती लक्षात घेऊन ती वागली. म्हणून ती घर चालवू शकली, घर वाढवू शकली. या मुलांना वाढवू शकली. अशा पद्धतीने तिने त्यांचे लालनपालन केले. त्यानंतर तिने तीनही मुलांना शिक्षित करून पुढे रेटले. तीनही भावंडे वेगळी, परंतु सगळ्यांना सांभाळून आईने केवळ स्वतःच्या प्रेमाने सगळ्यांना बांधून ठेवले, हे फार मोठे काम आहे. आज आपली कुटुंबे लहान आहेत; अगदी लहान लहान म्हणजे २, ३ सदस्यांचे. मात्र हे एवढे मोठे कुटुंब या आईने सांभाळून ठेवले, वाढवले.

एक प्रसंग आठवतो. या आईने सुरेशदादांना काय दिले असेल? सुरेशदादा एकदा उपोषणाला बसले होते. उपोषण पाच दिवस चालले. सुरेशदादा खंगले होते, पण खचले नव्हते. हजारापेक्षा अधिक लोक तेथे बसून होते. हा प्रसंग आपल्याला फक्त एवढ्यासाठीच सांगतो की, या आईने सुरेशदादांना काय दिले? त्याचे उत्तर हे की या आईने त्यांना धैर्य दिले. आपल्या तत्त्वांसाठी जीव गेला तरी हरकत नाही, ही जिद्द दिली. आणि ज्या वेळी मी सांगायला गेलो की, आई, हे उपोषण आपल्याला संपवून टाकायचे आहे, कारण आपल्याबरोबर इतर लोकांना त्रास होतो आहे. त्या त्रासासाठी तरी आपण हे थांबवून टाकायला पाहिजे. आई म्हणाली की, “भाऊ, माझी तीन मुले आहेत. तिघांपैकी दोघे

‘आई, व्यवस्थापनशास्त्राच्या कोणत्याही शाळेत जात नाही, तरी सर्वांची गुरु असते!’

राहिले तरी हरकत नाही. पण अपमान सहन करून कोणत्याही प्रकारची तडजोड मी सहन करणार नाही. अपमानापेक्षा मरण बरे.” हा संदेश दादांना त्यांच्या रक्तातून मिळाला असेल, न बोलता. आई कधी बोलली नाही. त्या दिवशी ती फक्त माझ्याजवळ बोलली. दादांजवळ बोलली नाही. परंतु हा संदेश जर कुठून मिळाला असेल आणि जर आपल्याला त्या उगमाचा शोध घ्यायचा असेल तर तो उगम येथे या आईत आहे.

मित्रांनो, दानाबद्दल, आईबद्दल बोलून झाले. आता व्यवस्थापनशास्त्राची ही मूळ इमारत आहे, व्यवस्थापनशास्त्राचे विद्यार्थी येथे हजर आहेत. व्यवस्थापन कौशल्य शिकविणारे गुरुजन आहेत. व्यवस्थापनशास्त्राच्या या इमारतीतून निघणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत समाजाच्या अपेक्षा काय? आजचे व्यवस्थापनशास्त्र म्हणजे काय? थोडेसे त्याबद्दलही बोलतो.

आजचे व्यवस्थापनशास्त्र म्हणजे नोकर निर्माण करणारे कारखाने बनले आहेत. प्रश्न आहे की, आपल्याला नोकर हवे आहेत की, नोकरी देणारे हवे आहेत? जर नोकरी देणारे हवे असतील तर आजची आपली ही शिक्षणपद्धत आपल्याला आमूलाग्रपणे बदलावी लागेल. मित्रांनो, भीक देणारे पुष्कळ असतील. मात्र गरज भीक देणाऱ्यांची नसून, भिकारी निर्माणच होऊ नये अशी व्यवस्था निर्माण करण्याची आहे. भिकारी निर्माण करायचे नसतील, तर मग त्यासाठी आपल्याला संपत्ती निर्माण करावी लागेल. घड्याळ्याच्या काट्याकडे बघून वागणारे, ६ वाजेकडे लक्ष ठेवून पाट्या टाकणारे संपत्ती निर्माण करू शकत नाहीत. पण तरी ही संपत्ती त्याने निर्माण केली आणि तशी ती झाली, तरी मला असे वाटते तेवढ्याने भागत नाही.

आपण व्यवस्थापनशास्त्रामधून काय शिकले पाहिजे? आईच्या, दादांच्या आणि माझ्या काय अपेक्षा आहेत? येथे काय शिकविले गेले पाहिजे? केवळ काम शिकवून चालणार नाही. तर कामावर प्रेम करणे शिकवावे. केवळ पैशांसाठी काम करा असे न सांगता, असे न शिकवता निर्मितीसाठी काम करा, त्यापुढे ‘कामासाठी काम करा आणि कामाच्या आनंदासाठी काम करा!’ असा संदेश आपल्या या व्यवस्थापनशास्त्रामधून मिळाला पाहिजे.

अलीकडेच मी स्वतः जैन इरिगेशनमध्ये एक नवीन विचाराचे व्यवस्थापनशास्त्र मांडायचा विचार करतो आहे. आपणही तो ध्यानी घ्यावा. विचार हा आहे की, माणसाने काम का करावे? ‘उदरभरण नोहे, जाणजे यज्ञकर्म।’ असे समर्थानी म्हटले आहे. पोट भरणारे पुष्कळ आहेत. प्राणिमात्रसुद्धा पुष्कळ आहेत. मनुष्याचा जन्म केवळ तेवढ्यासाठी आहे असे गृहीत धरण्याचे काहीही कारण नाही. कोण्याही विचारवंताने या गोष्टीला पाठिंबा

‘आई, व्यवस्थापनशास्त्राच्या कोणत्याही शाळेत जात नाही, तरी सर्वांची गुरु असते!’

दिलेला नाही. ही मानसिकता, ही भावना की, कुणीतरी आपला मालक आहे, आपण त्याचे नोकर आहोत; आपण सोमवारी आलो म्हणजे शनिवारी, रविवारी आपल्याला सुट्टी पाहिजे. मग, कुणीतरी पगार देणारा आहे, एक तारखेला पगार झाला पाहिजे; ही सगळी जी मानसिकता आहे ती आपल्यामध्ये आली कुठून?

ज्या वेळी गुरु दान करतो, त्या वेळी तो कोणत्याही गोष्टीची अपेक्षा करीत नाही किंवा मोबदला मागत नाही. जी मोठमोठाली चांगली कामे होतात, त्यामध्ये कुठेही बढतीची अपेक्षा नसते आणि म्हणूनच ती चांगली होतात. असे असताना, आपल्यामध्ये ही मानसिकता तयार होऊन त्याला खतपाणी देण्याचे काम फक्त ५० वर्षेच झाली, असे नव्हे तर, दोनशे वर्षे झाली असे मी मानतो. ईस्ट इंडिया कंपनी संपवून इंग्रजांची राजवट जेव्हा येथे आली, त्या वेळी त्या राजवटीमध्ये त्यांच्या राजवटीच्या व्यवस्थापनासाठी त्यांना नोकर पाहिजे होते, चाकर पाहिजे होते. ते निर्माण करण्यासाठी जी शिक्षण पद्धती इंग्रजांनी राबवली, तीच थोड्याफार फरकाने व्यवस्थापनामध्ये आपण आजही चालवीत आहोत. हा अत्यंत घातक मार्ग आहे. “आपल्या या शिक्षणपद्धतीचे ध्येयवाक्य काय? आपल्या या शिक्षण पद्धतीचे मूळ उद्दिष्ट काय?” असे जर आपण कुणाला विचारले, तर मला नाही वाटत कुणी सांगू शकेल. मी हेही विचारू इच्छितो की, आपण कधी ऐकले आहे का, या देशाचे ‘ध्येयवाक्य’ (mission statement) काय?

आपण प्रवाहामध्ये वाहून जात आहोत, आपण प्रवाहपतित झालो आहोत. त्यामुळे शिक्षणालासुद्धा दिशा राहिली नाही. आज संगणकाला मागणी आहे. म्हणून सगळे संगणकामागे धावत आहेत. काल आर्थिक क्षेत्रात मागणी होती. म्हणून सगळे त्या मागे धावले. जिकडे जास्त पगार असेल तिकडे सगळेजण धावतात. या देशामध्ये वैज्ञानिक कमी होत आहेत. आपले १९वे शतक तसे विज्ञान-संशोधनाबाबतीत जेवढे कोरडे गेले. त्यामुळे २०व्या शतकात फार मोठे कार्य आपण करू शकलेलो नाही. असे का घडते? कारण आपण अजून आपली ‘दिशा’ (vision) ठरवलेली नाही, आपले ‘ध्येय’ (objective) काय आहे, त्याची आपल्याला कल्पना नाही.

आपले ध्येयवाक्य आपण तयार करायला पाहिजे. शिक्षण पद्धतीसाठी एक ध्येय असावे. कसल्या प्रकारचे, कोणत्या श्रद्धा असलेले, कोणती निष्ठा असलेले विद्यार्थी मला निर्माण करायचे आहेत, ते सुनिश्चित करून आपण त्या पद्धतीने प्रत्येकाला घडविले पाहिजे. केवळ पोट भरणारे आपल्याला निर्माण करायचे आहेत का? आपल्याला निर्माण करायचे आहेत.

‘आई, व्यवस्थापनशास्त्राच्या कोणत्याही शाळेत जात नाही, तरी सर्वांची गुरु असते!’

संपत्ती निर्माण करूनसुद्धा संपत्तीवर प्रेम न करणारे. पहा, आपण पुन्हा गीतेचीच आधार घेत आहोत. ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।’ जोपर्यंत आपण अशी दृष्टी विकसित करू शकत नाही, तोपर्यंत आपण पायाकडे पाहूनच चालणार; आपल्याला उद्या काय हवे आहे याचा विचार करूनच आपण वागणार आणि घड्याळाकडे पाहून रविवार या सुट्टीच्या दिवसाची वाट पाहत पाहत आज काम करणार. दुर्दैव या देशाचे की, या देशामध्ये शनिवारसुद्धा सुट्टीचा करून टाकला गेला. पाश्चात्य संस्कृतीमध्ये वाढलेले आणि शिकलेले जे काही नेते आपल्याकडे होऊन गेले, त्यांनी आपल्यासाठी पुष्कळ चांगले काम जरी केले असले, तरी त्यांनी जे काही वाईट केले त्यातील ही एक बाब आहे.

व्यवस्थापन कशाचे करायचे? गरीबीचे व्यवस्थापन करायचे का? की, प्रगतीचे व्यवस्थापन करायचे? आणि प्रगतीचे जर व्यवस्थापन करायचे असेल तर त्याआधी आपल्याला हे ठरविले पाहिजे की, आपल्याला काय हवे? कोणते विद्यार्थी आपल्याला हवे? मित्रहो, तो खूप गहन विषय आहे. आपण एखाद्या दिवशी त्याबद्दल स्वतंत्रपणे बोलू या.

कामाची मालकी स्वीकारा. आपल्यापैकी प्रत्येक माणूस तो करीत असलेल्या कामाचा मालक आहे आणि मालक जसा वागत असेल तसे वागायला आपण शिकले पाहिजे. व्यवस्थापनशास्त्राचा हा नवीन मंत्र आपल्यापर्यंत पोहचो. त्यासाठी आपले जे गुरुजन असतील आणि विद्यार्थीवर्ग असेल, त्यांच्यासाठी जर आपण एका दिवसाची कार्यशाळा ठेवत असाल तर आमचे लोक आणि मी स्वतः येऊन ती संकल्पना आपल्यासमोर मांडायचा प्रयत्न करू. कारण ती संकल्पना नवीन आहे, अर्थपूर्ण आहे. संकल्पना म्हणजे विचारसरणी ही स्पष्ट असावी. तशी ती असल्याशिवाय तिला काही मूल्य नाही.

सर्वप्रथम मी, आजच्या या व्यवस्थापन इमारतीचे विधिवत उद्घाटन झाले, असे जाहीर करतो. (टाळ्या) आपण माझे दोन शब्द ऐकून घेतले, त्याबद्दल आपले आभार मानतो. आईला सविनय अभिवादन करतो आणि ही संधी दिल्याबद्दल आपले पुनश्च आभार मानून माझे दोन शब्द संपवितो.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!